

СЛОВОТО В ДЕЛНИКА И ПРАЗНИКА

ДРЕВНО ЕЗИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ЛЕГЕНДИ ЗА КАМЕННИ СВАТБИ

Васил Марков

Българските народни легенди за каменни сватби са свързани със забележителни скални феномени. Най-често те имат огромни обеми и причудливи форми, настойчиво оприличавани от народа в почти всички краища на етническата ни територия като булка, младоженец, кумове, сватове и др.

Напоследък, в резултат на комплексните етнологички, археологически и културологически проучвания, стана ясно, че две легенди от този тип, закрепени на терена върху най-високата скалиста част на Стара планина и Пирин, могат да се свържат с древно-тракийски свети места и имат отношение към древната езическа представа за свещения брак на Балканите (Марков 2002: 37–50, 109–129). Към тях могат да се добавят легендите за скални сватби от с. Осеново, на Средна Места (Архив 2004: 1–14) и с. Медово, Чирпанско (Чавдарова 2004: 1–4) – също свързани с древно-тракийски светилища. Интерес във връзка с разглежданата тема представляват и легендите за каменни сватби от Белоградчишките скали (Лозанова: 2004: 1–11), от с. Стоб, за Кътинските пирамиди (БНТ 1963: 210–211), както и някои паметници на територията на Република Македония (Вражиновски 1998: 122–123).

В Централна Стара планина легендата е свързана с връх Чучул. Тук е Крали Марковата воденица. В подножието ѝ, точно на пътя, са Крали-Марковото ханче и Крали-Марковите трапези. Тук, според легендите, са тасовете и котлите на героя, плевнята и вкамененото седло на коня му. Един същински дом на този митологичен персонаж. Тук, на Чучул, стоял той и наблюдавал най-високата част на Стара планина – неговото землище. Веднъж Крали Марко видял как Муса Кесаджия се втурнал в планината и отвлякъл сестра му Мара (жена му, в друг вариант, б.а.), и побягнал из гънките на балкана с нея, опитвайки се да я отвлече. Грабнал тогава Марко тежкия си боздуган и със страшна сила го запратил по насилника. Боздуганът прелетял над “Стенето” и с гръм и трясък се забил в планината Куманица, вдигайки огромен облак прах, камъни и пръст. Зейнала Крали Марковата дупка в Троянския балкан (СБНУ 1974: 802, 809) – огромна пропадна пещера, с пробита като монументална арка източна стена.

Така народната легенда е съхранила артефакти от основния двуборчески мит, свързан с опита на антагониста да отвлече със себе си момата (Марков 2002: 124–126). Налице е “сватба” между митологични персонажи, осъществена чрез крадене, отвличане на момата.

От тук насетне легендата има три варианта. Според единия Муса Кесаджия се уплашил, пуснал Мара и избягал. Според друг вариант Марко не успял да уцели и Муса Кесаджия отвлякъл Мара. Според трети, боздуганът на героя убил и двамата.

Вече имах възможност да обърна внимание, че вероятно става дума за артефакти от един цял сезонен мит, описващ оттеглянето и завръщането на женското божество на земята. Че действително става дума за артефакти от сезонен мит, подсказва и продължението на легендата: като видял, че не може да спаси сестра си, Марко много се натъжил, заплакал и така потекла река Жална – един от големите притоци на р. Осъм.

Легендата е “записана” върху релефа чрез два големи природни феномена “Маркова дупка” и връх Чучул. Ако се погледне от вътрешността на пещерата, през горния ѝ отвор, то директно се вижда само един конусообразен висок връх – Чучул. За древния човек (а по-късно и за човека от традиционното българско общество) вероятно не оставало съмнение, че точно това е мястото, откъдето героят е хвърлил страшното си оръжие по антагониста. Самият връх Чучул е маркиран още в древността от сложно-съставно кръгло тракийско светилище, посветено на мъжкото слънчево божество, както показва извършените тук археологически проучвания (Марков 2002: 110–115). Светилище, което е и дом на божеството, както е във всички езически религии на Балканите и Източното Средиземноморие. Една представа, която открихме запазена и в народните легенди за връх Чучул – домът на Крали Марко, фолклорният наследник на мъжкото езическо божество в древна Тракия (Теодоров 1981: 19–51).

Антагонистът, отвлякъл момата, носи името на историческа личност от началото на османския период. Наличието на огромни каменни блокове край “Маркова дупка”, наричани от народа “жидовете”, ме карат да мисля, че той е имал свой по-ранен митологичен предшественик в тяхно лице. Жидовете, които според легендата са използвали от долината при изворите на р. Черни Осъм, определено имат хтоничен характер.

Така става ясно, че изворите на р. Осъм са маркирани от народни легенди, които най-вероятно имат древно-тракийски произход и са се съхранили в рамките на Крали Марковия легендарен епос. В тази връзка заслужава внимание и името на реката, за което се счита, че има сигурен древнотракийски произход (Георгиев 1977: 246).

Интересен аналог на разглежданата по-горе проблематика е легендата за връх Миджур в Западна Стара планина. В нея се разказва за красавицата Миджура и нейния възлюбен Тимо(к) (Еленков 2004: 1–4). Според по-раз-

пространения вариант Миджура била отвлечена от застаряващия турски велможа Дауд бег. Нейният възлюбен Тимо(к) се опитал да я спаси, но бил хвърлен от Дауд бег в тъмница. Сега момата скланя да се омъжи за турчина, поставяйки условие да освободят момъка. Миджура успява да убие турчина и да избяга в планината, преследвана от хората му. Тимо(к) се опитва да я спаси, но момата и преследвачът ѝ падат в пропастта. Тимо(к) я погребва на върха, който и до днес носи името ѝ. Горчиво заплаква и от сълзите му стават две езера, които дават началото на реките Тимок и Лом.

И в тази легенда имаме следи от сезонния мит, с отиване в подземния свят, при това чрез пропадане в пропасть, подобно на мита за Коре и Хадес от елинската митология и връщане отново на върха (вече в рационалното мислене – на мъртвата мома, за да бъде погребана). Забележителен тук е демиургическият акт на героя Тимо(к), аналогичен на този, описан по-горе за Крали Марко и изворите на Осъм. От очите на героя потичат две други големи реки – Тимок и Лом. Забележителното в случая е, че имената на тези реки също имат сигурен древнотракийски произход (Георгиев 1977: 248, 250).

Показателен е и друг факт. И тази легенда има по-ранен и без съмнение по-близък вариант до древния езически мит. В него антагонистът, отвлякъл момата Миджура, е триглав змей. Отвежда я дълбоко в планината, където извира р. Лом (в подножието на връх Миджур). Любимият на девойката – Тимок, се опитва да я спаси, но змеят го убива. Миджура пролива горчиви сълзи, от които потича р. Тимок (Еленков 2004: 1–4).

С легенда за отвлечената мома се обясняват и имената на върховете, обграждащи циркуса на Поповото езеро в Пирин. Според по-късния вариант на легендата паша (везир) грабнал поповата щерка и я отнесъл високо в планината. Любимият и баща ѝ, начело на потеря, се опитват да я освободят. Когато стигат при езерото в Пирин, те чуват, че тя е на съседния връх и пее тъжни песни като невяста на везира. Тогава озлочестеният баща скача в езерото и се удавя. Остава да плува само килимявката му, вкаменила се в островчето “Попова капа”. Езерото нарекли “Попово езеро”, а връхът с момата – Момин двор.

В един по-ранен вариант, много по-близък до древния езически мит, легендата описва скалистите върхове от циркуса на Поповото езеро като едно божествено семейство. На Кралев двор живеел бог Перун. Той имал много хубава дъщеря, която се къпела в самодивските езера. Бог Бес, който живеел в съседния циркус, я грабнал и я понесъл на север. Но брат ѝ – Джангал, събрал духовете, настигнал антагониста и го затрупал с камъни. Появила се скалната пирамида на връх Безбог. Така отново откриваме следи от древния сезонен мит за отвлечената на север (равно на отвъдния свят) и освободена от подземното царство мома. Регистрирането на голям древнотракийски сакрален център в циркуса на Поповото езеро, заедно с архетипа на легендата, отвеждащ ни към древната мистериална легенда от Елевзин, са свидетелствата за генеалогията ѝ (Марков 2002: 37–50).

Легендата за каменната сватба от с. Осеново вероятно повтаря същия древен мит. Скалният феномен е разположен в Западните Родопи, източно и непосредствено в подножието на циркуса на Поповото езеро. Между двата съществува пряка видимост. Тук обаче легендата изкарва на преден план темата за извършения грях, в резултат на който сватбата се вкаменила. Въпреки че все още не притежаваме подробен запис на вариантите на тази легенда, тя представлява изключителен интерес, тъй като скалният феномен в топографско отношение принадлежи към големия древнотракийски сакрален център, разположен на съседните върхове Митровица и Острец, за който имаме достатъчно сериозно основание да считаме, че е царският и религиозен център на тракийското племе беси (Архив 2004: 1–14).

Мотивът за отвлечената мома и сторения грях откриваме и в изключително интересната легенда за каменната сватба край с. Медово, Чирпанско (Чавдарова 2004: 1–6). Скалният феномен е разположен на 5 км северно от селото. Представлява верига от скали, разположени върху хълм и ориентирани изток-запад. Най-отпред се сочат младоженците, след тях кумовете, а после далеч назад се редят вкаменените сватбари. В подножието на “Младоженците” се намира пръстеневидна скала-провирачка, през която по традиция се провирали за здраве и оставяли дарове. Недалеч от скалите се намира и студен извор, който също е лековит. Легендата разказва за момък другоселец, дошъл за най-хубавата мома от селото – Чона. Не му я дали и той я грабнал от седянката. Със сватбарите си тръгнал за Загоре. При изгрев слънце всички седнали да си починат и да се нахранят на хълма над селото. Дрипав белобрад старец помолил младоженеца за храна и вино. Момъкът обаче го прогонил. Това бил Дядо Господ, който ги прокзел: “Да даде господ, още сега да станете на камъни” и те се вкаменили.

Значителен интерес представлява другият вариант на легендата, в който сватбата е вкаменена от любимия на момата, появил се с изгрева на слънцето от изток като бял конник. Пак той вкаменил и кумата, с вдигнати нагоре ръце, държаща малко дете. Така според легендата станала скалната арка – провирачката за здраве под “Младоженците”.

Тук заслужават внимание два символа: Белият конник, свързан в легендата с изгряващото слънце и вкаменената майка с дете на ръце, от която става скалната арка. Те, разбира се, могат да намерят своите архетипи в мъжкото слънчево божество в древна Тракия, представяно през трако-римската епоха като конник и в образа на Великата богиня-майка. Особен интерес буди вторият символ. Той по един недвусмислен начин потвърждава тезата, че провирането през скалните арки трябва да се мисли като приобщаване към Великата богиня – майка – отъждествявана със земята, с цел – ново инициационно раждане (Фрейзър 1984: 856–859).

Много близка легенда, като семантика на символите, е записана за Белоградчишките скали (Лозанова 2004: 1–11). Разказва се за чудно красива дъщеря

на овчар, насила замонашена. Влюбила се в млад римлянин и родила в манастира дете. Изгонили я, за да не петни с греха си светата обител. Сред планината и скалите обаче това било равносилно на смърт. Така всички сторили грях. Излязла момата от манастира с детето на ръце, а срещу нея, на бял кон, се задал любимият ѝ. Тогава притъмняло. Ударил гръм. Манастирите се сринали, а монасите, майката с детето и конникът се вкаменили. И тук откриваме същите образи: белият конник и жената с дете на ръце. Два класически символа на мъжкото и женското божество в древна Тракия. В тази по-затворена планинска област се е съхранила частично и връзката на легендата с Античността. В нея бихме могли да прочетем и отблясък от епичния двубой между прогонените древни езически божества (Венедиков 1995: 321–346) и настъпващата нова християнска религия. Така в образа на прогонената красива майка, с дете на ръце, може да се открие отречената от християнството след края на IV в. сл. Хр. древнотракийска Велика богиня, както и образът на нейният син и съпруг – тракийският конник В сринатите храмове вероятно ще трябва да видим езическите светилища, в които според християните се живееело в грях.

Друга легенда от Белоградчишките скали също описва каменна сватба (Лозанова 2004: 1–11). Синът на Стоян войвода е отгледан от брат му – Вълчан войвода, но е разделен от майка си и сестра си. Без да се познават, брат и сестра се залюбват. Тежка сватба тръгва към манастирските порти. Те обаче символично се тършват и залостват пред сватбарите. Едва тогава, като виждат момината рода в манастира, всички разбират, че се женят брат и сестра. Чул се гръм и тътен, притъмняло и цялата сватба се вкаменила.

И в тази легенда бихме могли да открием артефакт от християнската нравствена оценка за свещения брак от езическите религии на Балканите, и за живота в грях в старите езически светилища. В случая е акцентирано върху инцеста, така характерен за древните езически религии и абсолютно отречен от християнството. Тук е мястото да отбележим, че темата за инцеста е важен елемент от мистериалната легенда от Елевзин. Точно от брака между Зевс и Деметра (брат и сестра) се ражда Коре (Персефона) – отвлечената мома – централен персонаж, коментиран от нас главно в групата от високопланински легенди.

Мотивът за вкаменяването, заради сватба между роднини, е широко разпространен в югозападните български предели. Откриваме го в легендите за каменните сватби от Прилеп и Вакъвските камъни от територията на съвременната република Македония. Негов вариант е и легендата за вкаменените сватове, заради целунатата хубава булка от кума, произхождаща от с. Стоп, Дупнишко (БНТ 1963: 210). Този факт с успех може да се обясни с по-плътното съхраненото антично наследство в традиционната българска култура от този регион на етническата ни територия.

В легендата за Кътинските пирамиди е запазен друг елемент от древната езическа митология на Балканите (БНТ 1963: 211). Там сватбата се вкаменила,

защото булката нарушила забраната да не се обръща назад към бащините си двори. Елемент, който кореспондира не само с широко популярната легенда за Орфей и Евредика, но и с ред други ритуали от традиционни лечебни практики върху тракийски светилища от Югозападна България, които несъмнено имат античен произход (Марков, Янков: 2003 176–180).

Прави впечатление, че темата за греха в разглежданата група легенди присъства най-вече за тези скални феномени, които са разположени в по-равнинната част на страната, близко до съвременни селища. Бихме могли да предположим, че в тези случаи е било извършено християнизирание на древния езически мит за свещения брак между божествата, чрез обръщане на семантиката на символите, така че те да обслужват вече християнизираното общество. Явление, така добре познато от християнизиранието на символите в късноантичното изобразително изкуство. Раннохристиянските апологети заимстват старите езически символи и най-често ги използват отново с обратен знак, за нуждите на ранно-християнското изкуство. Така според нас старите езически митове, “записани” върху релефа “чрез” импозантни и впечатляващи като форма скали, получили нови функции – да внушават християнската етика, вписвайки се така и в народната култура на българите.

ЛИТЕРАТУРА

Архив, 2004: Архив на теренната експедиция “Тракийски светилища от Западните Родопи и Пирин – етап 2004”, организирана от ЮЗУ “Н. Рилски” – Благоевград, АИМ при БАН и Етнографски музей – Пловдив. Благоевград, 2004, 1–14.

БНТ, 1963: Българско народно творчество. Т. 11. С., 1963.

Венедиков, 1995: Венедиков, Ив. Медното гумно на прабългарите. С., 1995.

Вражиновски, 1998: Вражиновски, Т. Народна митология на македонците. Т. II. Скопие-Прилеп, 1998.

Георгиев, 1977: Георгиев, Вл. Траките и техният език. С., 1977.

Еленков, 2004: Еленков, Вл. Легенда за Миджура. – Архив на катедра “Културология”, ЮЗУ “Н. Рилски” – Благоевград, 2004, 1–4.

Лозанова, 2004: Тонина-Лозанова, Ина. Езическа символика в културно-историческото наследство на Белоградчишкия край. Архив на катедра “Културология”, ЮЗУ “Н. Рилски” – Благоевград, 2004, 1–11.

Марков, 2002: Марков, В. Следите на Бога. Благоевград, 2002.

Марков, Янков, 2003: Марков, В., А. Янков. Традиционни народни лечебни практики, свързани с тракийски мегалитни светилища от Западните Родопи. – В: Известия на Исторически музей – Благоевград. Благоевград. Т. 3, 2003, 176–180.

СБНУ, 1974: Сборник за народни умотворения. Т. LIII. С., 1974.

Теодоров, 1981: Теодоров, Е. Български народен героичен епос. С., 1981.

Фрейзър, 1984: Фрейзър, Дж. Златната клонка. С., 1984.

Чавдарова, 2004: Чавдарова, Ал. Каменната сватба край с. Медово. – Архив на катедра “Културология”, ЮЗУ “Н. Рилски” – Благоевград, 2004, 1–6.